

The Challenges of Al-Rassi Governance in Yemen: An Analysis of Political, Cultural, and Economic Obstacles

Mohammad Taher Ya'ghoubi^{1*}, Mohammad Taqi Sazandegi²

1. Associate Professor, Department of History of Islamic Culture and Civilization, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author) yaghoubi@pnu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of History of Islamic Culture and Civilization, Dar al-Hikmah Higher Education Institute, Qom, Iran Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

Abstract

The article “The Challenges of Al-Rassi Governance in Yemen: An Analysis of Political, Cultural, and Economic Obstacles” examines the process of the formation, establishment, and consolidation of the first Zaydi dynasty in Yemen, namely the Al-Rassi, and endeavors to demonstrate why this government, despite enjoying intellectual and religious backing, encountered serious obstacles in the path of political and social consolidation. The central problem of the research is the analysis of the factors that, both from within Yemeni society and from outside it, rendered difficult the path toward the expansion and consolidation of Al-Rassi power. The authors begin with the pivotal question: What were the political, cultural, and economic obstacles to the Al-Rassi government in the path of establishment and consolidation? In response, they have advanced a hypothesis according to which insecurity, tribal rebellions, religious conflicts, and the weakness of succession management were among the most important factors hindering the consolidation of this government.

Cite this article: Ya'ghoubi, Mohammad Taher, Sazandegi, Mohammad, M.M. (2025). The Challenges of Al-Rassi Governance in Yemen: An Analysis of Political, Cultural, and Economic Obstacles. *History of Islam*, 27(2), p. 103-138.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.64886.2403>

Received: 2026/4/22

Revised: 2026/6/22

Accepted: 2026/8/15

Available online: 2026/9/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

The importance and necessity of this research arises from the fact that the political history of the Zaydis in Yemen is not merely the history of a religious government; rather, it is the embodiment of a complex nexus among religion, tribe, local power, and economic structures in a heterogeneous and fragmented society. The examination of the Al-Rassi experience can illuminate why certain religious movements, although possessing powerful intellectual backing, in practice confront profound political and social difficulties. From this perspective, the present research contributes not only to the history of the Zaydis but also to an understanding of the mechanisms of power in Yemen during the early Islamic centuries. Furthermore, this article endeavors to establish a relationship between the theoretical foundations of the Zaydi *da'wa* (mission) and the concrete realities of Yemeni society, and to demonstrate how the gap between the idea and the social structure led to a crisis of governance.

Methodologically, the article has been composed using a descriptive-analytical method and on the basis of library studies. The authors, relying on historical sources and previous research, have reconstructed the process of the formation of the Al-Rassi government and analyzed the factors influencing its failures and limitations. Although the precise list of sources is not fully visible in the recovered portion of the file, it is evident from the content of the article that the writing is grounded in the tradition of Islamic historiographical sources and works related to the history of Yemen and the Zaydis, and that it utilizes historical data for political and social analysis. Accordingly, the present research falls within the domain of analytical historiography and is not merely a reporter of events, but also engages in the interpretation of causes and consequences.

The structure of the article consists of several principal sections. Following the introduction, a section entitled "Background" and then "The Characteristics and Distinctive Features of the Research" appears; these sections indicate that the authors endeavor to specify the position of their article among previous studies. Subsequently, in the section "The Formation of Zaydi Shi'i Political Identity in Yemen", the intellectual and historical contexts of the establishment of Zaydism are examined. The subheading "The Influence of Qasim Rassi's Thought on the Jurisprudential Foundations of Yemeni Zaydism" addresses the role of the intellectual founder of this current in the formulation of the religious and political identity of the Zaydis. Then, in the section "The Invitation of al-Hadi ila al-Haqq to Yemen", the entry and role of al-Hadi in the establishment of the Zaydi political structure in Yemen is analyzed. Following these preliminary discussions, the article enters the section "Political Obstacles" and demonstrates what factors rendered the actual establishment of power difficult.

The findings of the article indicate that the Al-Rassi, in the course of their governance,

encountered a set of interwoven crises. Abbasid interventions, the opposition of local rulers, tribal rivalries, internal disputes within the family and among the followers, the weakness of the governmental structure, and the absence of a cohesive military force were among the most important obstacles that prevented the formation of a stable state. In addition, the cultural and religious conditions of Yemeni society were such that any political project based on religious identity inevitably had to confront multiple layers of opposition, rivalry, and social heterogeneity. Thus, the article concludes that the relative failure of the Al-Rassi cannot be reduced to a single factor; rather, it must be regarded as the outcome of the interaction of a set of political, cultural, and economic factors.

The principal achievement of the article is that it explains Al-Rassi governance not as a simple religious experience, but as a complex model of the tension between religious ideal and political reality. This research demonstrates that the intellectual foundations of Zaydism, although effective in creating political identity, were not sufficient for the complete establishment of a state, because the tribal structure, local conflicts, the pressure of rival powers, and the lack of internal cohesion limited the capacities of this government. Accordingly, the article makes an important contribution to the understanding of Yemen's political history and the early developments of Zaydism, and can serve as a basis for subsequent research on the relationship among religion, power, and society in Islamic history.

Keywords: Al-Rassi, Yemen, Zaydiyyah, factors of government weakness, local governments

تحديات حوكمة الدولة الرئسية في اليمن تحليل العوائق السياسية والثقافية والاقتصادية

محمد طاهر يعقوبي^١، محمد تقى سازندگی^٢

١. أستاذ مشارك في تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية، جامعة پیام نور، طهران، إيران (الكاتب المسؤول) yaghoubi@pnu.ac.ir

٢. أستاذ مساعد في تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية، معهد دار الحكمة للتعليم العالي، قم، إيران

Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

الملخص

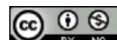
يتناول مقال تحديات حوكمة الدولة الرئسية في اليمن: تحليل العوائق السياسية والثقافية والاقتصادية، دراسة مسار نشوء أول سلالة زيدية في اليمن، أي الدولة الرئسية، واستقرارها وترسخها، ويسعى إلى إيضاح الأسباب التي جعلت هذه الدولة، رغم ما حظيت به من سند فكري ومذهبي، تواجه عوائق جادة في مسار توطيد دعائمها السياسية والاجتماعية. وتتمثل الإشكالية الرئيسة للبحث في تحليل العوامل الداخلية والخارجية التي أعاقت توسع سلطة الدولة الرئسية وترسيخها. وقد انطلق الباحثان من السؤال المحوري التالي: ما العوائق السياسية والثقافية والاقتصادية التي واجهت حكم الدولة الرئسية في مسار استقرارها وترسخها؟ وفي الإجابة عن ذلك، طرحا فرضية، مؤداها أن انعدام الأمن، والتمردات القبليّة، والصراعات المذهبية، وضعف إدارة تولّى السلطة، كانت من أهمّ العوامل المعيقة لترسخ هذا الحكم. وتنبع أهمية هذا البحث وضرورته من كون التاريخ السياسي للدولة الزيدية في اليمن ليس مجرد تاريخ

استناداً إلى هذه المقالة: يعقوبي، محمد طاهر، سازندگی، محمد تقى (١٤٠٥). تحديات حوكمة الدولة الرئسية في اليمن تحليل العوائق السياسية والثقافية والاقتصادية. تاريخ الإسلام، ٢٧ (٢)، ص ١٣٨-١٥٣.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.64886.2403>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

حكم مذهبی فحسب، بل هو تجلّ لعلاقة وثيقة بين الدين والقبيلة والسلطة المحلية والبنى الاقتصادية في مجتمع غير متجانس ومتعدّد التركيب. ويمكن لدراسة تجربة الدولة الرشيدة أن توضّح الأسباب التي جعلت بعض الحركات المذهبية، رغم تمتّعها بسند فكري قوي، تواجه صعوبات سياسية واجتماعية عميقة في الممارسة الفعلية. ومن هذا المنظور، لا يساعد هذا البحث في فهم تاريخ الزيدية فحسب، بل يساعد أيضا في فهم آليات السلطة والقوة في اليمن خلال القرون الإسلامية الأولى. كما يسعى هذا المقال إلى إقامة علاقة بين الأسس النظرية للدعوة الزيدية والوقائع الموضوعية للمجتمع اليمني، وبيان كيف أدّت الفجوة بين الفكرة والبنية الاجتماعية إلى أزمة في الحوكمة.

ومن الناحية المنهجية، أنجز المقال بالمنهج الوصفي. التحليلي وبالاعتماد على الدراسات المكتوبة. وقد أعاد الباحثان، بالاستناد إلى المصادر التاريخية والدراسات السابقة، صياغة مسار نشوء الدولة الرشيدة، وعالجا المؤثرات في إخفاقاتها ومحدودياتها. وعلى الرغم من أنّ قائمة دقيقة وكاملة بالمصادر لا تظهر في القسم المسترجع من الملف، يُستفاد من المقالة أنّها تستند إلى تقليد مصادر الكتابة التاريخية الإسلامية والمؤلفات المتعلقة بتاريخ اليمن والزيدية، وتستفيد من المعطيات التاريخية في التحليل السياسي والاجتماعي. وعليه، يندرج هذا البحث ضمن حقل التاريخ التحليلي؛ إذ لا يكتفى برصد الأحداث فحسب، بل يتناول أيضا تفسير أسبابها وتداعياتها.

وتتألف بنية المقال من عدّة أقسام رئيسة. فبعد المقدمة، يأتي قسم بعنوان الخلفية، ثم يليه قسم ملامح البحث وأصالته. وتُظهر هذه الأقسام أنّ الباحثين يسعيان إلى تحديد مكانة مقالهما بين الدراسات السابقة. وأمّا في قسم «تشكّل الهوية السياسية للشيعّة الزيدية في اليمن»، فيتّم إلقاء الضوء على الأسس الفكرية والتاريخية لاستقرار الزيدية. ويتناول العنوان الفرعي الموسوم بـ «تأثير أفكار القاسم الرسي في الأسس الفقهية للزيدية اليمنية»، دور المؤسس الفكري لهذا التيار في تشكيل الهوية المذهبية والسياسية للزيديين. ثم يدرّس ظهور الهادي ودوره في تأسيس البنية السياسية الزيدية في اليمن في قسم «دعوة الهادي إلى الحق إلى أرض اليمن». وبعد هذه المباحث التمهيدية، يدخل المقال في قسم «العوائق السياسية»، ويبين العوامل التي جعلت الترشّخ الفعلي للسلطة أمراً عسيراً.

وتشير النتائج إلى أنّ الدولة الرشيدة واجهت في مسار حوكمتها، سلسلة من الأزمات المتشابكة. فقد كانت تدخّلات العبّاسيين، ومعارضة الحكّام المحليين، والتنافسات القبلية، والخلافات الداخلية بين أفراد الأسرة الحاكمة وأتباعها، وضعف بنية الحكم، وانعدام قوّة عسكرية متماسكة، كلّها من أهمّ العوائق

التي حالت دون تشكّل دولة مستقرّة. وفضلاً عن ذلك، كانت الظروف الثقافية والمذهبية السائدة في المجتمع اليمني على نحوٍ جعل أيّ مشروع سياسي قائم على الهوية المذهبية يواجه طبقاتٍ متعددة من المعارضة والتنافس والتباين الاجتماعي. وبناءً على ذلك، يتوصّل المقال إلى أنّ الإخفاق النسبي للدولة الرّسّية لا يمكن اختزاله في عامل واحد فحسب، بل ينبغي أن نعدّه حصيلة تفاعل مجموعة من العوامل السياسية والثقافية والاقتصادية.

ويتمثّل الإنجاز الرئيس للمقال في استجلاء حوكمة الدولة الرّسّية، لا بوصفه تجربة مذهبية بسيطة، بل بوصفه نموذجاً معقّداً للصراع بين المثل الديني والواقع السياسي. ويظهر هذا البحث أنّ الأسس الفكرية الزيدية، وإن كانت مؤثرة في تكوين الهوية السياسية، لم تكن كافية لترسخ دولة كاملة؛ إذ إنّ البنية القبلية، والمنازعات المحلية، وضغط القوى المنافسة، وانعدام التماسك الداخلي، حدّت من طاقات هذه الدولة. ومن هنا، يسهم المقال إسهاماً بارزاً في فهم التاريخ السياسي لليمن والتحوّلات الأولى للزيدية، ويمكن أن يكون أساساً لدراسات لاحقة حول العلاقة بين المذهب والسلطة والمجتمع في التاريخ الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: الدولة الرّسّية، اليمن، أسباب ضعف الحكم، الحكومات المحلية

چالش‌های حکمرانی آل‌رشی در یمن؛ تحلیل موانع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی

محمد طاهر یعقوبی^۱ محمد تقی سازندگی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) yaghoubi@pnu.ac.ir

۲. استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران

Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

چکیده

آل‌رشی به‌عنوان نخستین سلسله حاکم زیدیه، در مسیر استقرار و تثبیت حکومت خود با چالش‌هایی جدی روبه‌رو بود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، در پی پاسخ به این پرسش است که موانع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی حکومت آل‌رشی در مسیر استقرار و تثبیت حکومت و حکمرانی در یمن چه بوده است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مداخلات خارجی عباسیان، و مخالفت‌های حکام محلی، شورش‌ها و رقابت‌های قبیله‌ای، اختلافات درونی، درگیری‌های مذهبی، ضعف ساختار حکومت و نظام جانشینی و فقدان نیروی نظامی منسجم، از موانع عمده دوره استقرار و تثبیت حکمرانی آل‌رشی (۲۸۴-۴۴۴ ق) بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: آل‌رشی، یمن، زیدیه، عوامل ضعف حکومت، حکومت‌های محلی.

استناد به این مقاله: یعقوبی، محمد طاهر، سازندگی، محمد تقی (۱۴۰۵). چالش‌های حکمرانی آل‌رشی در یمن؛ تحلیل موانع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی. تاریخ اسلام، ۲۷ (۲)، ص ۱۳۸-۱۴۳.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.64886.2403>

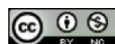
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۲/۲۰ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۴/۱ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۲۴ ؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۳۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

©۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

سلسله زیدیه در یمن، به عنوان یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین حکومت‌های شیعه در تاریخ این سرزمین شناخته می‌شود. آل رسی، به عنوان نخستین سلسله حاکم زیدیه، دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ چرا که در برهه‌ای از تاریخ یمن تلاش کرد تا با تشکیل حکومتی پایدار، مذهب تشیع زیدی را تثبیت و گسترش دهد. با این حال، این سلسله با چالش‌های جدی در زمینه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی روبه‌رو بوده است که بر روند حکمرانی و پایداری آن تأثیر گذاشته است. بررسی موانع و چالش‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی حکومت آل رسی می‌تواند به درک بهتر شرایط سیاسی و اجتماعی یمن در آن دوره کمک کند؛ از این رو، پرسش اصلی پژوهش، شناسایی و تحلیل این چالش‌ها در حکمرانی آل رسی است. فرضیه تحقیق نشان می‌دهد که ناامنی، شورش‌های قبیله‌ای، درگیری‌های مذهبی و ضعف در مدیریت، به عنوان موانع اصلی عمل کرده‌اند. هدف این پژوهش، ارائه تحلیلی جامع از چالش‌های آل رسی و تأثیر آن بر استقرار و تثبیت حکومت زیدیه در یمن است. بازه زمانی و قلمرو مکانی این پژوهش شامل دوره استقرار و تثبیت حکومت زیدیه از سال ۲۸۴ تا ۴۴۴ قمری و منطقه یمن شمالی، به ویژه شهرهای صعده و صنعاء، که زیدیان بیشترین حضور را در آنجا داشته‌اند، می‌باشد. در این تحقیق تلاش شده از منابع است از منابع اصلی همچون کتاب‌های سیره الیهادی الی الحق اثر عبیدالله علوی، الافادة فی تاریخ الائمة السادة نوشته هارونی، سیره الامیرین از مفرح بن احمد ربیع، الحقائق الوردیة فی مناقب الائمة الزیدیه اثر مُحَلّی و غایة الامانی فی اخبار القطر الیمانی نوشته یحیی بن حسین بهره گرفته شود. نتایج این تحقیق می‌تواند به درک عمیق‌تری از وضعیت اجتماعی و سیاسی یمن در دوره استقرار و تثبیت حکومت زیدیه منجر شود.

پیشینه

پژوهش‌های منتشرشده درباره زیدیان یمن، بیشتر به بررسی کلی این فرقه و برخی از حکومت‌های آن پرداخته‌اند. با این حال، چالش‌های خاص حاکمان آل‌رئی در دوره استقرار و تثبیت، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ در مطالعات تاریخی زیدیه یمن، به بررسی دقیق‌تر این دوره می‌پردازد. در راستای این هدف، می‌توان به پژوهش‌های زیر که به طور غیرمستقیم به موضوع مورد نظر ارتباط دارند، اشاره کرد:

۱. کتاب دولة الزیدیه فی الیمن، نوشته حسن خضیری احمد با ترجمه احمد بادکوبه، تاریخ تأسیس حکومت زیدیه در یمن را در چهار فصل بررسی کرده و به موضوعاتی مانند اوضاع سیاسی یمن، فرازونشیب‌های نهضت زیدیه، ساختار حکومت زیدیان و موضع سایر مذاهب پرداخته است. اگرچه کتاب مباحث مفیدی را پوشش داده است، به طور ناکافی به موانع و چالش‌های ترویج عقاید تشیع زیدی اشاره کرده است. در این تحقیق، تمرکز اصلی بر بررسی جامع‌تر موانع استقرار و تثبیت حکومت زیدیه یمن است، در حالی که کتاب مذکور بیشتر به مسائل سیاسی و ساختاری حکومت پرداخته است.

۲. کتاب تاریخ الفرقة الزیدیه بین القرنین الثانی و الثالث الهجری، نوشته فضیلت شامی، به تحلیل فرقه‌های زیدیه و بررسی قیام‌ها و مباحث کلامی و عقیدتی آن‌ها در قرون دوم و سوم هجری می‌پردازد و تنها در فصل هفتم، به طور مختصر به زیدیه یمن در دوره الهادی اشاره می‌کند. این پژوهش بر خلاف کتاب فضیلت شامی، تمرکز بیشتری بر تاریخ و تحولات زیدیه یمن و نقش الهادی و فرزندان او دارد و به جزئیات بیشتری از این دوران پرداخته است.

۳. مقاله «بسترها و زمینه‌ها و چالش‌های جنبش زیدیه در یمن»، نوشته علی یزدانی و فاطمه جان احمدی، به بررسی بسترها و چالش‌های سیاسی و مذهبی جنبش زیدیه در یمن می‌پردازد؛ اما این پژوهش تنها دوره‌ای کوتاه از حکومت زیدیه را بررسی کرده و به عمق مشکلات حکومتی نمی‌پردازد؛ در حالی که در تحقیق حاضر، به تحلیل عمیق‌تری از موانع ساختاری و سیاسی بلندمدت حکومت زیدیه از سال‌های ۲۸۴ تا ۴۴۴ قمری می‌پردازد.

۱. شکل‌گیری هویت سیاسی شیعه زیدی در یمن

در قرن سوم هجری، با ضعف خلافت عباسی و بحران‌های سیاسی متعدد در سرزمین‌های اسلامی، فرصتی برای ظهور جنبش‌های سیاسی و مذهبی مخالف خلافت مرکزی فراهم شد. در این میان، زیدیه، به عنوان یکی از شاخه‌های تشیع، با تلاش‌های الهادی الی‌الحق توانست هویتی سیاسی مستقل به دست آورد.

۱-۱. تأثیر افکار قاسم رسی در مبانی فقهی زیدیه یمن

یحیی بن حسین، الهادی الی‌الحق (م. ۲۸۹ ق)، را می‌توان بنیان‌گذار فرقه زیدیه در یمن دانست. وی با تکیه بر آموزه‌های ژرف و اصیل قاسم رسی، جد خویش، به بازخوانی و بازآرایی اندیشه‌های زیدیه پرداخت.^۱ به رغم محدودیت‌های قدرت سیاسی و نظامی،^۲ قاسم رسی (م. ۲۴۶ ق) با بهره‌گیری از نبوغ فکری و قلم رسا، بر اندیشه‌های مذهبی زیدیه تأثیر شگرفی گذاشت و به توسعه و تعمیق مبانی اعتقادی این مذهب کمک شایانی کرد. الهادی الی‌الحق، با نبوغ فکری و تلاش‌های خستگی‌ناپذیر خود، موفق شد تا مفاهیم

۱. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ ق، ص ۳۷.

۲. حسنی، المصاییح، ۱۴۲۳ ق، ص ۵۶۳-۵۶۴.

بنیادین مذهب زیدیه را از نو تفسیر کرده و به جامعه زیدیه یمن عرضه نماید.^۱ الهام‌گیری عمیق وی از اندیشه‌های قاسم‌رئی، سبب انسجام و سازمان‌یافتگی بیشتر مکتب زیدیه در یمن گردید.

۲-۱. دعوت از هادی الی الحق به یمن

در فاصله زمانی میان قاسم‌رئی تا ورود الهادی به یمن، یعنی از سال ۲۴۷ تا ۲۸۰ ق، اطلاعات موثقی درباره فعالیت‌های زیدیان در یمن در دست نیست. این فقدان داده‌ها، احتمال وقوع دوره‌ای از رکود یا کاهش قابل توجه فعالیت‌های سیاسی و مذهبی این گروه را در این مقطع زمانی تقویت می‌کند.

یمن در این دوره، با چالش تفرقه و چند پارچگی شدید قبایل و حکومت‌های محلی دست و پنجه نرم می‌کرد. این وضعیت، مانع از شکل‌گیری یک حکومت مرکزی قدرتمند و پایدار شد. حکومت عباسیان، با بهره‌برداری از این شرایط و حمایت از برخی قبایل و حکام محلی، تلاش می‌کردند تا بر امور داخلی یمن نفوذ کرده و بر این منطقه مسلط شوند. حکومت‌های محلی یمن نیز به دلیل ضعف ساختاری و رقابت‌های داخلی، اغلب نتوانستند امنیت و ثبات را در قلمرو خود برقرار کنند و از این رو، یمن در این دوره شاهد بی‌ثباتی و ناامنی گسترده‌ای بود.^۲

الهادی در سفر نخست، با استقبال اولیه مردم روبه‌رو شد؛ اما به دلیل سخت‌گیری‌های مذهبی و عدم آشنایی با شرایط محلی، حمایت‌ها از او سلب شد.^۳ پس از مدتی، یمنیان به دلیل مشکلات و ناآرامی‌های داخلی، از الهادی دعوت کردند تا به یمن بازگردد.^۴ الهادی

۱. هارونی، الافادة، ۱۳۸۷، ص ۹۴۹.

۲. ماضی، دولة الیمن الزیدیه، ۱۹۵۰، ص ۲۳-۲۴.

۳. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶، ص ۷.

۴. همان، ص ۷؛ حقائق الوردیه، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۱۹.

این بار با احتیاط بیشتری به یمن رفت و با کسب حمایت قبایل، توانست در سال ۲۸۴ ق حکومت زیدیان را در یمن پایه‌گذاری کند.^۱ در ادامه، به تحلیل موانع و چالش‌های پیش روی حکومت آل‌رئی در دوره استقرار و تثبیت خواهیم پرداخت.

۲. موانع سیاسی

دوره استقرار و تثبیت حکومت زیدیه، دوره‌ای پرفرازونشیب از تلاش برای قدرت‌گیری آل‌رئی بر این منطقه بود. این دوره، همزمان با تحولات سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای در منطقه و جهان اسلام، با چالش‌های جدی مواجه شد.

۲-۱. مداخلات خارجی

یمن به دلیل موقعیت استراتژیک خود در مسیر تجاری دریای سرخ و حضور گروه‌های مختلف مذهبی و سیاسی، همواره مورد توجه خلافت عباسی بود. با ظهور زیدیه در یمن و تلاش‌های حاکمان آل‌رئی برای تأسیس حکومتی مستقل، خلافت عباسی این حرکت را تهدیدی جدی علیه حاکمیت خود می‌دانست و تلاش می‌کرد تا نفوذ خود را در یمن حفظ کرده و از تقویت حکومت زیدیه جلوگیری کند.

۲-۱-۱. حمایت عباسیان از قبایل محلی

یکی از مهم‌ترین راهبردهای عباسیان در جلوگیری از نفوذ و تثبیت زیدیه در یمن، حمایت از قبایل و طوایف بود. عباسیان با استفاده از ساختار قبیله‌ای یمن و وابستگی برخی قبایل به حاکمیت مرکزی، توانستند از نیروهای داخلی برای مقابله با زیدیه بهره‌برداری کنند. قبایل

۱. علوی، سیره‌الهمادی، ۱۴۰۱ ق، ص ۳۸.

هَمْدَان و حاشِد به عنوان دو قبیله قدرتمند در شمال یمن، و قبایل بنی حارث^۱، رَبِیعَه^۲ و آل طَریف^۳، در بسیاری از درگیری‌ها علیه زیدیه نقش ایفا کردند. این قبایل با هم پیمان بستند که از ورود هادی به صنعا جلوگیری کرده، میان یارانش تفرقه بیندازند و در شهر آشوب و بلوا به پاکنند.^۵

نمونه‌ای از این مداخلات در دوره هادی الی الحق رخ داد که عباسیان با ارسال کمک‌های نظامی به یکی از قبایل، مانع از تثبیت قدرت او در صعدة شدند.^۶

در این دوره، خلفا درگیر مقابله با قیام‌های قرامطه بودند و نمی‌توانستند از قبایل هم‌پیمان یمنی، مانند اکیلیان، حمایت کنند. اکیلیان در انتظار دریافت نیروی نظامی از سوی خلیفه برای مقابله با الهادی بودند، اما خلیفه معتضد (حک: ۲۷۹-۲۸۹ ق) و مکتفی (حک: ۲۸۹-۲۹۵ ق) به دلیل مشکلات داخلی، فاصله زیاد یمن و کمبود زمان، قادر به یاری رساندن به آنان نبودند.^۷ ابن محمد در کتاب انباء الزمن می‌نویسد: «اراده مکتفی برای اعزام سپاه به یمن جهت حمایت از اکیلیان ضعیف شد و او به جنگ با قرمطیان شام پرداخت».^۸

با وجود اینکه دوری مسافت، انگیزه خلفای عباسی برای یاری رساندن و اعزام سپاه به یمن را کاهش می‌داد، آنان نمی‌توانستند در برابر پیشروی و تشکیل حکومت زیدیه به دست الهادی سکوت کنند. در نهایت، خلیفه تلاش کرد با اعزام سپاهی به فرماندهی علی بن حسین، معروف به «جَفْتَم»، یمن را دوباره تحت سلطه خود درآورد.^۹ اما جفتم توسط

۱. همان، ص ۱۲۷.

۲. مطاع، تاریخ الیمن الاسلامی، ۱۴۰۷ ق، ص ۹۲.

۳. آل طریف: از قبایل همدان است و به عنوان یکی از قبایل مهم و نظامی یمن محسوب می‌شود که از آن‌ها به عنوان نماد شجاعت و قدرت نظامی در منطقه یاد می‌شود. همدانی، الاکلیل، ۱۹۶۳، ج ۱، ص ۶۳.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ ق، ص ۲۰۷.

۵. یحیی بن حسین، غایة الامانی، ۱۳۸۸ ق، ص ۱۷۸.

۶. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ ق، ص ۵۷-۶۰.

۷. علوی، همان، ص ۱۶؛ ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶، ص ۳۳.

۸. ابن محمد، همان، ص ۳۳.

۹. یمنی، بهجة الزمن، ۱۴۰۸ ق، ص ۳۸.

اسعد بن ابی یَعْفَر کشته شد و پس از آن، خلیفه عباسی دیگر سپاهی برای سرکوب الهادی به یمن نفرستاد.^۱

۲-۲. حکام محلی وابسته به عباسیان

علاوه بر قبایل محلی، عباسیان از حکام وابسته خود در یمن برای مقابله با زیدیه بهره‌برداری می‌کردند. این حکام، که معمولاً از سوی عباسیان منصوب می‌شدند، به دلیل دریافت حمایت‌های اقتصادی و نظامی از خلافت مرکزی، متعهد به حفظ نفوذ عباسیان در منطقه بودند. در این دوران، حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل متعددی برای کسب قدرت در مناطق مختلف یمن به نبرد پرداختند که عبارت بودند از:

۱. بنی‌زیاد،^۲ سنی مذهب در زَبِید (۲۰۳ - ۴۰۹ ق)؛
۲. بنی‌یَعْفَر حِمیری، که سنی مذهب بودند و مراکزشان در صَنعَا و شَبَام کوکبان^۳ قرار داشت (۲۲۵ - ۳۹۳ ق)؛
۳. قرامطه اسماعیلی در دوره اول حکومتشان با مراکز در مُذِیخْرَه^۴ و لَاحَه^۵ (۲۹۱ - ۳۲۱ ق)؛
۴. صُلَیحیان اسماعیلی که تابع خلافت فاطمیان مصر بودند، با مراکز در جبل مَسَار در حَرَا، صَنعَا، جَبَلَه^۶ و حُصْن أَشِیْح در آنِس^۷ (۴۳۹ - ۵۳۲ ق)؛

۱. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶، ص ۳۶.

۲. بنی‌زیاد: محمد بن عبدالله بن زیاد در سال ۲۰۴ قمری، حکومت بنی‌زیاد در یمن را تأسیس کرد و تا دو قرن ادامه داشت.

۳. باسورث، سلسله‌های اسلامی جدید، ۱۳۸۱، ص ۲۵.

۴. شَبَام کوکبان: شهری قدیمی در غرب صَنعَا واقع شده است و به «شَبَام یَعْفَر» نیز شناخته می‌شود. مقحفی، معجم البلدان، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۸۴۴.

۵. مُذِیخْرَه: یکی از شهرهای اَب است و منطقه‌ای کوهستانی و سرسبز و گیاهان مختلف در آن وجود دارد. همان، ج ۲، ص ۱۴۷۳.

۶. لَاحَه: شهری در در حومه استان «المَحْوِیْت» و در جنوب کوه «مَسُور المُنْتَاب» واقع شده است. همان، ج ۲، ص ۱۳۶۳.

۷. مَسَار: مرتفع‌ترین کوه در منطقه حَرَا است که قلعه‌ها و روستاهای متعددی در آن قرار دارد. همان، ج ۲، ص ۱۵۰۸.

۸. جَبَلَه: شهری در جنوب غربی اَب قرار دارد و مدتی مرکز حکومت ملکه سیده اُرَوی و صُلَیحیان اسماعیلی بود. همان، ج ۱، ص ۲۸۵.

۹. حُصْن أَشِیْح: قلعه‌ای معروف بر فراز کوه صُورَان در شهر آنِس قرار دارد و مدتی محل سکونت سبا بن احمد صلیحی بود. همان، ج ۱، ص ۷۵.

۵. بنی نجاح در زبید، وارثان دولت زیادیه، که عبید آن‌ها از حبشی‌ها بودند و پس از تسلط بر دولت زیادیه، مذهب سنی را حفظ کردند (۴۰۳ - ۵۵۵ ق).
به نظر می‌رسد که خلافت عباسی تمایلات استقلال طلبانه رادر یمن، که نتیجه شورش‌های فراوان در مناطق کوهستانی و دشت‌ها بود، درک کرده بود. بنابراین، عباسیان با حمایت از حکومت آل زیاد در تهاّمه سعی کردند حداقل راه‌های تجاری دریایی را از نوسانات اوضاع سیاسی کوهستان‌ها و نزاع‌های قدرت محلی میان رهبران قبیله‌ای و مذهبی دور نگه دارند.^۱

۲-۲. ناامنی و شورش قبایل

تلاش‌های حاکمان آل رسی برای تشکیل و تثبیت حکومت، با مخالفت‌های شدید قبایل متعدد مواجه شد. این مخالفت‌ها به دلایل مختلفی، از جمله نگرانی از دست دادن قدرت و امتیازات، اختلافات مذهبی و قومی و نیز هراس از تمرکز قدرت در دست یک گروه خاص، صورت می‌شد.

باعزل و نصب‌های مکرر حاکمان و استانداران محلی، که در مواردی ناشی از سوءمدیریت و ناتوانی آنان در اداره ولایات تحت سیطره بود، به پراکندگی و تفرقه در این مناطق دامن زدند. دوران خلافت معتمد عباسی (حک: ۲۵۶ - ۲۷۸ ق) و معتضد عباسی (حک: ۲۷۸ - ۲۸۹ ق)، به ویژه، از دوره‌های چالش برانگیزی برای سیطره خلافت عباسیان بر یمن بود. در نتیجه، در قرن سوم هجری، با کاهش نفوذ حکومت عباسی در یمن، رقابت میان قبایل شدت گرفت.
قبایلی مانند آل ضحاک، آل ظریف و دعام در صنعا،^۲ زیادیان در زبید^۳ و آل شراحى در عَرکَبَة^۴، حکومت‌های خودمختاری را تشکیل دادند.^۵ افزون بر این، گروه‌های مذهبی، از

۱. یمنی، بهجة الزمن، ۱۴۰۸ ق، ص ۳۹-۴۵.

۲. همدانی، الاکلیل، ۱۹۶۳، ج ۲، ص ۱۸۱.

۳. ابن خلدون، دیوان المبتدأ والخبر، ۱۴۰۸ ق، ص ۱۰۶.

۴. عَرکَبَة: نام شهری است که در شراحین در آن سکونت دارند و میان زبید و رمع واقع شده است. حموی، معجم البلدان،

۱۹۷۹، ج ۲، ص ۱۴.

۵. همدانی، الاکلیل، ۱۹۶۳، ج ۲، ص ۶۶.

جمله اسماعیلیان، نیز بر این پیچیدگی اوضاع سیاسی افزودند. اسماعیلیان که از سال ۲۶۸ ق به بعد اعلام استقلال کرده بودند،^۱ همواره تهدیدی برای سیطره عباسیان بر منطقه به شمار می‌رفتند. از سوی دیگر، زیدیان نیز در این دوره به عنوان یک جریان قدرتمند در یمن ظهور کردند؛ با این حال، پیشروی آنان با مقاومت شدید قرامطه مواجه شد. قرامطه، که رقیب اصلی زیدیان بودند، درگیری‌ها و جنگ‌های طولانی و خونینی با آنان داشتند.^۲

گسترش سریع دعوت اسماعیلیه در یمن در اواخر قرن سوم هجری و تسلط تدریجی آنان بر مناطق وسیعی از این سرزمین، یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی و مذهبی این دوره بود. داعیان برجسته‌ای چون ابن فضل یمانی (م. ۳۰۲ ق) و ابن حوشب کوفی (م. ۳۰۳ ق)، با بهره‌گیری از حمایت قبایل قدرتمند همدان، توانستند در مدت زمان کوتاهی پیروان بسیاری جذب کنند و به قدرت قابل توجهی دست یابند.^۳ تسخیر صنعا در سال ۲۹۳ ق به دست علی بن فضل، نقطه عطفی در تاریخ اسماعیلیه یمن بود و از گسترش سریع نفوذ آنان در منطقه حکایت داشت.^۴

الهادی، با مشاهده پیشروی‌های سریع اسماعیلیان در یمن، نسبت به تضعیف پایه‌های حکومت خود در این منطقه نگران شد. وی با ترغیب طرفداران خود به مقابله با داعیان اسماعیلی، تلاش کرد تا از گسترش نفوذ آنان جلوگیری کند. با این حال، علی‌رغم تلاش‌های الهادی و درگیری‌های نظامی متعدد، اسماعیلیان توانستند موقعیت خود را در بخش‌هایی از یمن مستحکم کنند.^۵

در مجموع، درگیری‌های سیاسی و نظامی حاکمان زیدیه در دوره پس از الهادی، از جمله مواجهه با مداخلات خارجی عباسیان و شورش‌ها و تمرّد قبایل متعدد، نشان‌دهنده

۱. حمادی، کشف اسرار الباطنیه، ۱۹۵۵، ص ۲۰۴.

۲. محلی، الحدائق الوردیة، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۳۷.

۳. قاضی نعمان، دعائم الاسلام، ۱۳۸۳ ق، ص ۳۲-۴۰.

۴. همدانی، الاکلیل، ۱۹۶۳، ج ۱، ص ۲۷-۲۸.

۵. خضیری، دولت زیدیه در یمن، ۱۳۹۱، ص ۱۰۰.

مجموعه‌ای از چالش‌های سیاسی بود که فرایند استقرار و تثبیت حکومت زیدیه را با دشواری مواجه ساخت.

۲-۳. ضعف ساختاری حکومت

حکومت زیدیه در آغاز شکل‌گیری، با مشکلات ساختاری متعددی مواجه بود که به تضعیف قدرت و کارآمدی آن انجامید. مهم‌ترین این عوامل عبارت از:

۲-۳-۱. فقدان دستگاه اداری قوی

یکی از مسائل اساسی حکومت زیدیه، عدم وجود یک سیستم اداری منسجم و کارآمد بود. الهادی، بنیان‌گذار این حکومت، در مدت کوتاه حکومت خود درگیر جنگ‌ها و نبردهای متعدد بود و از این رو، فرصت کافی برای ایجاد و استقرار یک دستگاه اداری منسجم و کارآمد در اختیار نداشت.^۱ فقدان یک نظام اداری منظم و مؤثر باعث شد پایه‌های حکومت زیدیه به طور کامل استحکام نیابد و حکومت نتواند به خوبی به نیازهای اجتماعی و اقتصادی جامعه پاسخ دهد.^۲

۲-۳-۲. اختلافات درون‌خاندان زیدیه

اختلافات درون‌خاندان زیدیه، از جمله نزاع‌های برادرانه و کشمکش‌های داخلی، از دیگر عوامل تضعیف انسجام سیاسی این خاندان بود. ضعف مدیریتی جانشینان الهادی نیز به کاهش قدرت سیاسی زیدیان انجامید و بی‌ثباتی حاصل از این وضعیت، زمینه را برای افزایش قدرت رقبای آنان، از جمله صلیحیان اسماعیلی، فراهم کرد.^۳ برخی مورخان،

۱. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۱۶۰، ۲۴۵، ۳۸۰.

۲. حداد، تاریخ الیمن السياسي، بی تا، ج ۱، ص ۲۵-۳۰.

۳. الفقی، الیمن فی ظل الاسلام، ۱۴۱۴ق، ص ۱۱۴-۱۱۵.

این دوره، از حکومت الهادی تا قاسم بن عیانی، را دوره‌ای از اضطراب و عدم استقرار سیاسی دانسته‌اند.^۱ از این رو، ضعف مدیریتی جانشینان الهادی را می‌توان یکی از مهم‌ترین چالش‌های سیاسی حکومت زیدیه در این دوره دانست.

پس از الهادی، فرزندش «محمد مرتضی» زمام امور را در دست گرفت؛ اما نتوانست مانند پدر خود با مشکلات سیاسی موجود مقابله کند. به زودی اختلاف نظرهایی در درون خاندان پدید آمد و پس از کشمکش‌های خانوادگی، وی پس از سه سال ناگزیر شد از خلافت کناره‌گیری کند و حکومت را برادرش «احمد ناصر» واگذارد. جانشینان الهادی غالباً با یکدیگر و نیز با خلافت در رقابت و نزاع بودند و در همین حال، دولت‌های رقیب و قبایل، از جمله اسماعیلیان، قدرت بیشتری به دست می‌آوردند.^۲

پس از وفات احمد ناصر (حک: ۳۰۱-۳۲۵ ق)، میان فرزندان او بر سر خلافت اختلافات جدی پدید آمد و حکومت زیدیه با ضعف و زوال مواجه شد؛ به طوری که احتمال وقوع جنگ داخلی و تجزیه حکومت افزایش یافت. پس از وی، پسرش «یحیی بن احمد» به حکومت رسید؛ اما به زودی برادرانش با او وارد درگیری و نزاع شدند. در سال ۳۳۰ قمری، مردم صعده با «حسن بن ناصر» بیعت کردند؛ اما حسن با برادرش «مختار» درگیر شد. مردم صعده از مختار حمایت کردند و در نهایت، دو برادر ناگزیر به صلح شدند. با این حال، پس از مدت کوتاهی، مختار پیمان صلح را نقض کرد و با حسن وارد جنگ شد و بر او غلبه کرد.

در این دوره، سرزمین یمن در وضعیت اضطراب و بی‌ثباتی سیاسی قرار داشت و این کشمکش‌ها حدود شصت سال ادامه یافت. در سال ۳۸۸ ق، شخصی از نوادگان قاسم رسی به نام «المنصور بالله قاسم بن علی عیانی» (حک: ۳۸۹-۳۹۳ ق) به حکومت

۱. الحداد، تاریخ الیمن السیاسی، بی تا، ج ۲، ص ۱۷.

۲. زید، تیارات معتزلة الیمن، ۱۹۹۷، ص ۱۶.

رسید. وی با برخورداری از موقعیت اجتماعی و قدرت سیاسی، قلمرو حکومت خود را تا نجران و تَبَالَه^۱ گسترش داد. با این حال، مردم در شهر صعده با او به مخالفت برخاستند و وی ناگزیر شد برای وادار کردن آنان به اطاعت، به صعده لشکرکشی کند.^۲ این ثبات نیز دیری نپایید و در شهرهای مختلف بار دیگر آشوب و اغتشاش پدید آمد. در ادامه، اوضاع پیچیده‌تر شد و قبایل حمیر، خولان، همدان، بنی‌شهاب و الأنباء با یکدیگر درگیر شدند.^۳

۲-۳-۳. وابستگی به قبایل

رهبران زیدی با چالش جدی تأمین نیروی نظامی مواجه بودند. وابستگی شدید آنان به قبایل متعدد، ساختاری ناهمگون و گاه متخاصم را برای سپاه زیدیان ایجاد می‌کرد. برای جبران این کمبود، آنان از طوایف مختلف، صرف‌نظر از گرایش‌های مذهبی و قومی، نیرو جذب می‌کردند. الهادی و فرزندانش نمونه‌ای از این رویکرد بودند. آنان سپاهی متشکل از قبایل شافعی و زیدی تشکیل دادند و هم‌چنین سپاهی عشایری از قبایل حاشد، بکیل، خُولان، جدا و مَخْلَفِ صَعْدِه، موسوم به «ستاره برآنی»، گرد آوردند. فرماندهی هر دو سپاه بر عهده الهادی بود.^۴

با این حال، شدت عمل الهادی در عزل و نصب‌های منطقه‌ای^۵ موجب نارضایتی برخی فرماندهان قبیله‌ای شد. این مسئله، در کنار سخت‌گیری‌های وی، به قیام و شورش قبایل دیگر انجامید و الهادی را ناگزیر کرد از برخی مواضع خود عقب‌نشینی کند.^۶

۱. تَبَالَه: شهری در جنوب غربی عربستان و در فاصله ۲۰۰ کیلومتری از دریای سرخ می‌باشد. یعقوبی، البلدان، ج ۱، ص ۸۱.

۲. عیانی، المعجز، ۱۴۲۴ق، ص ۷.

۳. همان، ص ۷-۹.

۴. شماخی، الیمن الانسان والحضاره، بی‌تا، ص ۱۹۰.

۵. حسنی، المصاییح، ۱۴۲۳ق، ص ۱۲۷.

۶. همان، ص ۲۲۰.

۳. موانع فرهنگی

حکومت زیدیه در یمن با چالش‌های فرهنگی متعددی مواجه بود که بر تثبیت و استقرار آن تأثیرگذار بود. این چالش‌ها شامل موارد زیر بود:

۳-۱. رقابت با دیگر مذاهب و فرق اسلامی

یکی از مهم‌ترین موانع فرهنگی، رقابت با دیگر مذاهب و فرق اسلامی، به ویژه اهل سنت و اسماعیلیه بود. زیدی‌ها با داشتن تفاسیر و اعتقادات خاص خود، در برابر این دو جریان قرار داشتند و این امر به طور مداوم زمینه بروز تنش‌ها و رقابت‌های سیاسی را فراهم می‌کرد. این رقابت‌ها نه تنها باعث به تضعیف حکومت زیدیه می‌انجامید، بلکه مانعی در برابر گسترش اندیشه‌های زیدی در میان مردم گردید. از این رو، تنوع مذهبی و فکری در یمن یکی از عوامل پیچیده شدن وضعیت فرهنگی این سرزمین به شمار می‌رفت. وجود مذاهب و جریان‌های مختلف، از جمله اسماعیلی، شافعی، مالکی و زیدی، زمینه ساز اختلافات و درگیری‌های مذهبی می‌شد.

۳-۱-۱. رقابت با اهل سنت

مهم‌ترین عامل اختلاف میان زیدیه و سنی سنت، تفاوت در دیدگاه‌ها آنان درباره امامت و خلافت است. زیدیه معتقدند که امامت حق خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است و تنها فردی که شرایط لازم را داشته باشد، می‌تواند به امامت برسد.^۱ در مقابل، اهل سنت بر خلافت خلفای راشدین به عنوان جانشینان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تأکید دارند.^۲

۱. زید، تثبیت الوصیه، ۱۹۹۷، ص ۱۶: العنسی، حقائق المعرفة، ۱۴۲۴ق، ص ۴۳۵-۴۳۷.

۲. ابن مطهر، حقائق المعرفة، ۱۴۲۴ق، ص ۳۱۸.

رقابت عقیدتی میان زیدیه و اهل سنت به ایجاد موانع فرهنگی متعددی منجر شد که از جمله می‌توان به تفرقه مذهبی، تعصبات قومی و قبیله‌ای و محدودیت‌های اجتماعی برای پیروان هر دو مذهب اشاره کرد.

۳-۲. رقابت با اسماعیلی‌ها

اسماعیلیه و زیدیه، گرچه از انشعابات شیعه محسوب می‌شوند، در باورهای دینی، به‌ویژه درباره مفهوم امامت و نقش آن در جامعه، اختلافاتی دارند.^۱ این تفاوت‌ها ریشه در برداشت‌های متفاوت آن‌ها از نصوص اسلامی دارد. رقابت سیاسی میان زیدیه و اسماعیلیه نیز، همزمان با اختلافات عقیدتی و فرهنگی، به‌ویژه در مناطق مرزی، شدت داشت. هر دو گروه در تلاش برای گسترش نفوذ خود و کنترل منابع طبیعی و راه‌های تجاری، با یکدیگر رقابت می‌کردند. این درگیری‌ها از دوران الهادی آغاز شد و تا زمان شکست ابوالفتح دیلمی به دست علی بن محمد صلیحی در سال ۴۴۴ ق ادامه یافت. این پیروزی ضربه سختی به قدرت زیدیه وارد کرد و توازن قوا را به نفع اسماعیلیه تغییر داد.^۲

۳-۲. نقش قبیله‌گرایی در جامعه یمنی

در دوره استقرار و تثبیت حکومت زیدیه، فرهنگ قبیله‌ای در یمن تأثیر قابل توجهی بر عرصه‌های سیاسی و اجتماعی داشت. در جامعه‌ای که قبیله‌گرایی، ریشه‌های عمیقی داشت، هویت قبیله‌ای بر دیگر هویت‌های، از جمله هویت مذهبی، تقدم داشت. در

۱. تامر، الامامة فی الاسلام، بی تا، ص ۱۴۳-۱۴۴.

۲. الزین، تاریخ الفرق الاسلامیه، بی تا، ص ۱۸۶.

چنین شرایطی، وفاداری افراد به قبیله خود بر دیگر انواع وفاداری‌ها ارجحیت ترجیح داده می‌شد. این امر، به‌ویژه در مورد حکومت‌هایی که می‌کوشیدند بر اساس یک ایدئولوژی واحد، یعنی زیدیه، جامعه را متحد کنند، چالش بزرگی ایجاد می‌کرد.

رقابت‌های تاریخی میان قبایل مختلف نیز موجب ایجاد بدبینی و دشمنی میان آنان شده بود. این رقابت‌ها، مانع از اتحاد قبایل در حمایت از یک حکومت واحد می‌شد. قبیله‌گرایی باعث شد که حکومت زیدیه نتواند یک حکومت مرکزی قدرتمند و یکپارچه ایجاد کند. بسیاری از شورش‌ها و قیام‌هایی که در دوران حکومت زیدیه رخ داد، ریشه در اختلافات قبیله‌ای داشت و مرزهای مناطق تحت کنترل زیدیه نیز به دلیل رقابت‌های قبیله‌ای و تغییر وفاداری قبایل، دائماً در حال تغییر بود. از جمله قبایل می‌توان به احلاف، شاکر، یام، ثقیف، وادعه، ربیعه و بنی حارث اشاره نمود.^۱

الهادی با بیشتر قبایلی که به شورش و تمرد می‌پرداختند، صلح نمی‌کرد، بلکه با شدت عمل به سرکوبی آنان می‌پرداخت.^۲ او با قبایلی مانند وداعه^۳ و ربیعه^۴ جنگید و آنان را تحت کنترل درآورد.^۵ شدت برخورد او تا آنجا بود که دستور تخریب خانه‌های قبیله ربیعه را صادر کرد^۶ و هم‌چنین فرمان قطع درختان میوه و نخل‌های قبیله «وداعه» را داد.^۷ پس از قطع درختان، الهادی گفت: «پیامبر ﷺ نیز با قبیله بنی‌نضیر همین‌گونه رفتار کرد» و آیه‌ای از قرآن را تلاوت کرد: «مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً

۱. علوی، سیره‌الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۶۶-۶۸؛ همدانی، الاکلیل، ۱۹۶۳، ج ۱، ص ۴۷، ۶۸، ۱۷۴، ۲۳۷.

۲. ابن‌محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶، ص ۱۳.

۳. قبیله وداعه: در روستای شوکان از توابع نجران ساکن هستند. همدانی، صفة جزيرة العرب، ۱۹۸۹، ص ۲۸۳، ۱۶۴.

۴. بنی حارث بن کعب: قبیله عرب قحطانی بمانی از فرزندان «حارث بن کعب بن عمرو بن عله بن جلد بن مالک» (مذحج) که نسب آنان به نیای بزرگشان «یعر بن قحطان» می‌رسد. ابن حزم، جمهرة انساب العرب، ج ۱، ص ۴۴۷.

۵. ابن‌محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶، ص ۲۰.

۶. همان.

۷. همان، ص ۱۳؛ علوی، سیره‌الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۹۰.

عَلَى أَصُولِهَا فَيَاذَنَ اللَّهُ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ»^۱؛ هر درخت نخل با ارزش را که قطع کردید یا آن را به حال خود وا گذاشتید، همه به فرمان خدا بود؛ و برای این بود که فاسقان را خوار و رسوا کند!

۳-۳. فرقه‌گرایی

قرن پنجم هجری قمری، دوره‌ای پراختلاف و پراشوب در تاریخ یمن بود. فرقه زیدیه که از قرن‌های پیش در این منطقه نفوذ داشت، در این دوره با چالش‌های جدی داخلی مواجه شد. ظهور فرقه‌های فرعی مانند حسینییه و مطرفیه، نشان‌دهنده تحولات عمیق در اندیشه و فرهنگ زیدیان داشت. این فرقه‌گرایی، ریشه در عوامل مختلفی داشت و تأثیرات قابل توجهی بر فرهنگ، سیاست و جامعه یمن گذاشت.

۳-۳-۱. حسینییه

در قرن پنجم، به دلیل ضعف مدیریت و سیاست‌های سخت‌گیرانه حسین بن قاسم عیانی،^۲ قبایل یمنی به مخالفت با او برخاستند. قبایل مخالف نیز با یکدیگر هم‌پیمان شدند و نبردهای شدیدی میان آنان درگرفت.^۳ سرانجام، در سال ۴۰۴ ق، در منطقه بَوْن^۴ قبیله همدانی بنی حمّاد او را محاصره کرد و در نبردی سخت به قتل رساند. یارانش او را در شهر ریخته به خاک سپردند.^۵

۱. حشر: ۵.

۲. ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ۱۴۲۵ ق، ج ۴، ص ۷۹-۸۱.

۳. ربیع، سیرة الأمیرین، ۱۴۱۳ ق، ص ۴۰.

۴. محلی، الحداثق الوردیة، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۱۲۱.

۵. یحیی بن حسین، غایة الامانی، ۱۳۸۸ ق، ص ۲۳۹.

پس از مرگ حسین بن قاسم، عده‌ای مرگ او را انکار کرده و به مهدویت و غیبت او اعتقاد پیدا کردند.^۱ آنان او را همان مهدی موعود دانستند که پیامبر اسلام ﷺ ظهور او را وعده داده و وی پس از دوره‌ای غیبت برای اقامه عدالت باز خواهد گشت.^۲ به همین دلیل، فرقه‌ای با عنوان «حسینیه» بر محور باور به غیبت و اعتقادات غالیانه و اغراق آمیز دربارهٔ او شکل گرفت. فرقه حسینیه به رهبری خاندان قاسم عیانی،^۳ در نواحی شمال یمن، منطقه شُهاره^۴ و مناطقی از صعده و رَیدَة البون،^۵ به صورت پراکنده حکومت می‌کردند. در اوایل قرن پنجم هجری، هیچ‌یک از رهبران زیدی نتوانستند خود را به عنوان امام واجد شرایط و مورد اعتماد توده‌های مردم و قبایل یمنی مطرح کنند. آنان تنها توانستند در محدوده صعده، واقع در شمال یمن، به طور پراکنده جایگاه خود را حفظ کنند.^۶

برادرزادگان حسین بن قاسم نقش مهمی در شکل‌گیری فرقه حسینیه ایفا کردند؛ زیرا فرزندان جعفر بن قاسم بن علی عیانی به امامت، مهدویت و غیبت عمومی خود اعتقاد داشتند. با وجود اینکه شرایط امامت در آنان فراهم بود، به دلیل موانع سیاسی و اجتماعی، امکان ادعای امامت برای خود را نداشتند. با توجه به وضعیت ناپایدار سیاسی شمال یمن، ضعف زیدیه، عدم انسجام طوایف و قبایل و حضور رقیبان و معارضان، هیچ‌یک از نزدیکان حسین بن قاسم، توانایی برپایی قیامی گسترده را نداشتند.^۷

۱. هارونی، الافادة، ۱۳۸۷، ص ۷۲، ۸۴.

۲. محلی، الحدائق الوردیة، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۱۲۱.

۳. ربیع، سیرة الأمیرین، ۱۴۱۳ق، ص ۵۵-۵۶.

۴. شُهاره: نام روستا و کوهی است در استان عمران در فاصله ۴۸ کیلومتری شهر صنعا، پایتخت یمن واقع شده است و دارای چاه آب، آب انبار و زمین‌های حاصل خیز است و در قرن پنجم از متعلقات امیر ذی الشریفین محمد بن جعفر بن قاسم بن عیانی بوده است. مقحفی، معجم المَمدن والقَبائل الیمنیة، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۸۸۰-۸۸۱.

۵. رَیدَة البون: از شهرهای قبایل خاشد است و در شمال غرب صنعا واقع است و از رَیدَة البون تا صنعا و عمران ۲۰ کیلومتر فاصله است و قبر امام قاسم العیانی نیز در آن شهر است. همان، ج ۱، ص ۷۲۰.

۶. ابن فند، مآثر الابرا، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۷۱۸-۷۱۷؛ ربیع، سیرة الأمیرین، ۱۴۱۳ق، ص ۵۵.

۷. مطاع، تاریخ الیمن الإسلامی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۴۱-۲۴۲؛ محلی، الحدائق الوردیة، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ زبارة، خلاصة المتون، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۱۳۴.

۳-۲-۳. مُطَرَفِیَه

در قرن چهارم، اندیشه و کلام زیدیه به عرصه‌ای از جدال‌های فکری تبدیل شد که در قرون پنجم و ششم شدت بیشتری یافت. گروهی از زیدیان که خود را پیرو مکتب عقیدتی الهادی الی‌الحق می‌دانستند، دیدگاه‌های خاصی را در مباحث کلامی مطرح کردند.^۱ برخی منابع، ظهور فرقه مطرفیه را به مناظره‌ای بین دو عالم زیدی، علی بن شهر، ساکن بیت اکلب، و علی بن محفوظ، ساکن رَیْدَه، نسبت می‌دهند. این مناظره درباره وجود یا عدم وجود «اعراض» در اشیاء صورت گرفت.^۲

پس از این مناظره، زیدیه به دو فرقه مخترعه و مطرفیه تقسیم شدند.^۳ فرقه مخترعه، پیرو علی بن شهر، معتقد بود که خداوند «اعراض» را در اجسام آفریده است و این اعراض به طور مستقل پدید نمی‌آیند. در مقابل، مطرفیه به رهبری علی بن محفوظ، به نظریه «حدوث جهان» و اختیار خداوند در آفرینش باور داشتند. آنان معتقد بودند که خداوند چهار عنصر اساسی «آب، آتش، هوا و خاک» را به عنوان پایه‌های جهان آفریده است و این عناصر با یکدیگر در تعامل اند و تحولات جهان از این تعاملات ناشی می‌شود. مطرفیه به اصل «احاله» و «استحاله» معتقد بودند؛ به این معنا که موجودات از یکدیگر تغییر شکل می‌یابند و به موجودات دیگری تبدیل می‌شوند. بر این اساس، پدیده‌های طبیعی مانند رشد گیاهان و تولد نوزادان، حاصل فعل و انفعال این چهار عنصر بنیادی بود.^۴

برخی منابع دیگر، شکل‌گیری مطرفیه را به علی بن حرب بن عبید^۵ یا ابن الغوازی^۶ نسبت داده‌اند.

۱. عرشی، بلوغ المرام، ۱۴۲۴ق، ص ۲۴.

۲. منصور بالله، مجموع رسائل، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۸؛ شرفی، شرح الأساس الکبیر، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۱۴۲.

۳. زید، تيارات معتزلة الیمن، ۱۹۹۷، ص ۲۵۹.

۴. منصور بالله، مجموع رسائل، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۹.

۵. ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ۱۴۲۵ق، ج ۳، ص ۲۲۲.

۶. شرفی، شرح الأساس الکبیر، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۱۳۶.

با این حال، بیشتر منابع مطرف بن شهاب (م. حدود ۴۸۰ ق) را مبتکر اصلی این اندیشه‌ها می‌دانند. او چهره‌ای بحث‌برانگیز در تاریخ زیدیه یمن و به عنوان بنیان‌گذار جریان فکری «مطرفیه» شناخته می‌شود. برخی منابع او را دانشمندی فاضل و مصلح معرفی کرده‌اند؛^۱ اما اکثریت منابع زیدی او را به عنوان ملحد و کافر معرفی می‌کنند.^۲

در نیمه دوم قرن پنجم، مطرف بن شهاب با استفاده از ضعف فرهنگی و سیاسی آن دوره و در سایه حکومت صلیحیان اسماعیلی، که با زیدیه در تضاد و جنگ بودند، سر برآورد و تأثیری عمیق بر اندیشه و افکار زیدیان گذاشت. این جدال کلامی و فرهنگی میان این دو گروه قریب به دو قرن به طول انجامید.

۳-۳-۳. تحلیل تأثیرات منفی فرقه‌گرایی

تأثیرات فرهنگی ناشی از فرقه‌گرایی، به عنوان یکی از موانع اصلی حکومت زیدیه در یمن، موجب تضعف انسجام داخلی و کاهش نفوذ آنان در میان قبایل یمنی شد. این اختلافات مذهبی و عقیدتی نه تنها به تضعیف وحدت زیدیه انجامید، بلکه تنش‌های اجتماعی و سیاسی را نیز در جامعه یمن تشدید کرد. برخی تأثیرات منفی فرقه‌گرایی عبارت‌اند از:

۱. ضعف وحدت زیدیه: فرقه‌گرایی، به تضعیف وحدت زیدیه و کاهش نفوذ آنان در

جامعه یمن انجامید؛

۲. تشدید اختلافات مذهبی: اختلافات عقیدتی بین قبایل و پیروان فرقه‌های مختلف،

به تشدید اختلافات مذهبی و ایجاد تنش‌های اجتماعی منجر شد؛

۳. تضعیف قدرت سیاسی زیدیه: فرقه‌گرایی قدرت سیاسی زیدیه را تضعیف کرد و آنان

را در برابر سایر قدرت‌های منطقه‌ای آسیب‌پذیر ساخت؛

۱. شهری، طبقات الزیدیه الکبری، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۱۱۲۵.

۲. ابن مطهر، الحکمة الدریة، ۲۰۰۲، ص ۱۱۲-۱۱۳.

۴. عقب‌ماندگی فرهنگی: تمرکز بر اختلافات فرقه‌ای باعث شد زیدیه از پیشرفت‌های علمی و فرهنگی عقب بمانند و به مدت یک قرن دچار انحطاط سیاسی و فرهنگی شوند.

چالش‌های فرهنگی، به‌ویژه در قرون پنجم، و فقدان رهبری واحد و متمرکز، شکاف‌های عمیقی در مذهب زیدیه ایجاد کرد و موجب شکل‌گیری فرقه‌های مختلف با اختلافات عقیدتی شد. این مسئله به شدت انسجام و هم‌بستگی پیروان زیدیه را تضعیف کرد. چنددستگی و انشقاقات داخلی، با شکل‌گیری حسینه و مطرفیه، به همراه دسیسه‌های دشمنان، حیات زیدیه را در قرن پنجم با خطر جدی مواجه ساخت و قلمرو حکومت آنان را به شهر صعده محدود کرد، هم‌چنین، ترویج و تبلیغ مذهب تشیع زیدی را با چالش‌های قابل توجهی روبه‌رو ساخت.

۴. موانع اقتصادی

موانع اقتصادی حکومت آل‌رئی در یمن، تأثیر جدی بر استقرار و گسترش این حکومت داشت. ضعف منابع مالی، نبود نظام مالیاتی منظم و وابستگی به قبایل محلی برای تأمین هزینه‌های نظامی و اداری، از مهم‌ترین چالش‌های اقتصادی این حکومت بود. این مشکلات، در کنار ناآرامی‌های سیاسی و رقابت‌های داخلی، توانایی حکومت آل‌رئی را در حفظ ثبات و توسعه اقتصادی و سیاسی تضعیف کرد. مهم‌ترین موانع اقتصادی این حکومت عبارت‌اند از:

۴-۱. وابستگی به کشاورزی

بخش مهمی از اقتصاد یمن در قرن سوم به کشاورزی وابسته بود و در قرون سوم و چهارم، جمعیت انبوهی از مردم یمن در روستاها سکونت داشتند.^۱ با این حال، خشک‌سالی‌ها

۱. مقدسی، احسن التقاسیم، ۱۹۰۶، ص ۱۲۲.

و بلایای طبیعی تأثیر شدیدی بر اقتصاد یمن و منابع حکومت زیدیه می‌گذاشت. نبود زیرساخت‌های مناسب نیز مانع توسعه اقتصادی بود. راه‌های ارتباطی نامناسب، ضعف نظام‌های آبیاری و کمبود صنایع از جمله مشکلات اقتصادی این دوره به شمار می‌رفتند. با توجه به ساختار اجتماعی یمن که بر پایه طایفه‌گرایی، قبیله‌گرایی و زندگی روستایی و عشایری استوار بود مهاجرت در میان مردم چندان رایج نبود. با این حال، فقر اقتصادی که در دوره‌های مختلف موجب مهاجرت بخشی از مردم به مناطق حجاز، عراق و ایران شد. شدت بحران اقتصادی در برخی دوره‌ها به اندازه‌ای بود که مردم بر اثر گرسنگی به دزدی روی می‌آوردند و معاصران از آن به عنوان خشک‌سالی و قحطی‌ای کم‌سابقه یاد کرده‌اند.^۱

الهادی پس از ورود به یمن، برای مقابله با بحران قحطی، خشک‌سالی و گرانی، به اصلاح امور اقتصادی پرداخت. او می‌کوشید نظام مالی را بر اساس سیره پیامبر ﷺ سامان دهد.^۲ هنگامی که منطقه‌ای را فتح می‌کرد، خراج و مالیات‌های حاکمان پیشین را لغو و بر اساس اصول اسلامی، میزان جدیدی برای خراج تعیین می‌کرد. هم‌چنین با کسانی که به اموال دیگران تعرض می‌کردند یا از مقررات مالیاتی تخطی می‌نمودند، به شدت برخورد می‌کرد.^۳

۲-۴. افزایش هزینه‌های نظامی

کشمکش‌ها و جنگ‌های متعدد الهادی با مخالفان، موجب کاهش دارایی‌ها و توان نظامی حکومت و در نهایت، تهی شدن خزانه شد. از این رو، الهادی برای تأمین هزینه‌های سنگین نظامی و پشتیبانی از سپاهیان خود با مشکل جدی مواجه بود و امکان دریافت

۱. هارونی، الافادة، ۱۳۸۷، ص ۳۷.

۲. علوی، سيرة الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۰-۷۵.

۳. همان.

مالیات و زکات از مناطق تحت نفوذ خود را نداشت؛ زیرا این مناطق به دلیل مشکلات مدیریتی و اقتصادی و خسارت‌های ناشی از جنگ، توانایی پرداخت مالیات را از دست داده بودند.^۱

مشکلات اقتصادی هم‌چنین بر روحیه یاران و سپاهیان الهادی تأثیر گذاشت؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از آنان با انگیزه‌های دستیابی به غنیمت در جنگ‌ها شرکت می‌کردند، نه صرفاً از سر اخلاص و اطاعت از الهادی. این وضعیت، فشار مالی بیشتری بر حکومت وارد کرد و الهادی را در تنگنای اقتصادی قرار داد. مردم صنعا نیز در این شرایط از حمایت مالی و نظامی او خودداری کردند.^۲ الهادی هنگام خروج از صنعا خطاب به مردم گفت: «به خدا قسم که مرا آزاده کردید، بی‌شک خدا شما را به قحطی و گرسنگی و ترس دچار خواهد کرد و شما را کیفر می‌کند».^۳

۳-۴. درگیری برای تسلط بر معادن

الهادی برای جبران کمبود مالی، توجه ویژه‌ای به معادن یمن داشت و می‌کوشید از منابع طبیعی این منطقه برای تقویت حکومت خود بهره‌برداری کند. یکی از موارد مهم در این زمینه درگیری او با اسعد بن ابی‌یَعْفَر، از شخصیت‌های محلی بانفوذ آن دوره، بود. الهادی با هدف تأمین منابع مالی مورد نیاز حکومت زیدی و تأمین هزینه‌های نظامی، تلاش کرد بر معادن نقره و معادن رَضْرَاض^۴ در یمن تسلط یابد.

یمن از دیرباز به دلیل برخورداری از معادن غنی، به‌ویژه معادن نقره، اهمیت اقتصادی داشت و تسلط بر این معادن می‌توانست منابع مالی قابل توجهی برای حکومت زیدی

۱. زبارة، أئمة الیمن، ۱۳۷۶ق، ص ۲۶.

۲. همان، ص ۲۷.

۳. علوی: سیرة الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۲۴۱.

۴. معادن رَضْرَاض در منطقه همدان قرار دارد در کنار روستای سرسبز و آباد که زیر نفوذ بنی‌رَوَیَه است. همدانی، الجوهرتین العتیقتین، ۱۹۸۵، ص ۱۲۶-۱۲۸.

فراهم کند. با این حال، درگیری‌های مستمر و رقابت‌های محلی مانع از آن شد که الهادی بتواند به موفقیت پایدار و قابل توجهی در بهره‌برداری از این منابع دست یابد. افزون بر این، استمرار این درگیری‌ها نه تنها منابع اقتصادی حکومت را تضعیف کرد، بلکه مانعی در برابر شکل‌گیری نظام مدیریتی منسجم و مؤثر بود. در نتیجه، تلاش الهادی برای بهره‌برداری از معادن و ایجاد منبعی پایدار برای تأمین مالی حکومت به نتیجه نرسید و این امر در نهایت بر ثبات سیاسی و اجتماعی حکومت نیز تأثیر منفی گذاشت.^۱

پس از الهادی، جانشینان او، محمد مرتضی و احمد ناصر، حکومت را در شرایطی دشوار به دست گرفتند. آنان عمدتاً درگیر جنگ و منازعه با اسماعیلیان و قرامطه بودند. استمرار این درگیری‌ها تأثیر منفی بر اقتصاد و امنیت اجتماعی یمن گذاشت و به دلیل بی‌ثباتی سیاسی و جنگ‌های پی‌درپی، فرصت چندانی برای انجام اصلاحات اقتصادی و توسعه فعالیت‌های تجاری باقی نماند.^۲

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش در پاسخ به مسئله اصلی تحقیق، یعنی «موانع و چالش‌های حکومت آل‌رئی در مسیر استقرار و تثبیت»، نشان می‌دهد که ناکامی نسبی این دولت نه معلول یک عامل واحد، بلکه برآیند برهم‌کنش پیچیده و هم‌افزای سه دسته از چالش‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی بوده است. تحلیل کیفی و مقایسه‌ای این موانع، تقدم و تأخر تأثیرگذاری آن‌ها را آشکار می‌سازد.

۱. چالش‌های سیاسی: در میان موانع سه‌گانه، ضعف ساختاری و نهادی حکومت زیدیه، بنیادی‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین چالش محسوب می‌شود. فقدان یک

۱. همان، ص ۱۲۷-۱۲۸.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۲۴۲.

دیوان سالاری کارآمد و ارتش منظم، دولت را به متغیرترین عنصر جامعه یمن، یعنی قبایل، وابسته می‌ساخت. این وابستگی، حکومت را از یک دولت متمرکز به اقتداری ائتلافی و شکننده تبدیل کرده بود که مشروعیت و بقای آن در گرو وفاداری متزلزل رؤسای قبایل قرار داشت. این ضعف درونی، زمینه را برای تأثیرگذاری چالش سیاسی بیرونی، یعنی مداخلات خلافت عباسی، فراهم می‌کرد. در واقع، تحریکات عباسیان نه علت اصلی بحران، بلکه کاتالیزوری برای تشدید بحران‌هایی بود که ریشه در ساختار سیاسی ضعیف دولت زیدی داشت. بنابراین، از منظر کیفی، چالش درونی، یعنی وابستگی به قبایل، بر چالش بیرونی، یعنی مداخلات عباسی، تقدم داشت و آسیب‌پذیری حکومت را تداوم می‌بخشید.

۲. چالش‌های فرهنگی: در سطح فرهنگی، حکومت آل‌رُسی با دو نوع چالش مواجه بود: رقابت بیرونی با اهل سنت و اسماعیلیان و انشقاق درونی ناشی از قبیله‌گرایی و فرقه‌گرایی، به‌ویژه با ظهور جریان‌هایی همچون مطرفیه و حسینییه. اگرچه رقابت با مذاهب و جریان‌های رقیب تهدیدی جدی برای حکومت زیدیه بود، اما خطر انشقاق داخلی از عمق بیشتری برخوردار بود. فرقه‌گرایی، انسجام ایدئولوژیک و وحدت درونی جامعه زیدی را که مهم‌ترین منبع قدرت نرم آنان بود، تضعیف کرد. این بحران فرهنگی تا حد زیادی از بحران سیاسی تأثیر می‌پذیرفت؛ زیرا امامان زیدی، به دلیل درگیری‌های نظامی و سیاسی مداوم، از ظرفیت و فرصت کافی برای نهادینه‌سازی فرهنگی و مدیریت اختلافات فکری برخوردار نبودند و این خلاء، زمینه را برای تعمیق شکاف‌های درونی فراهم کرد.

۳. چالش‌های اقتصادی: بحران اقتصادی نیز فشار مضاعفی بر ساختار حکومت وارد کرد. این بحران ماهیتی دوگانه داشت: از یک سو، کاهش درآمدها به دلیل وابستگی گسترده به کشاورزی و خشک‌سالی‌های وقحطی‌ها و، از سوی دیگر، افزایش هزینه‌ها

در نتیجه جنگ‌های مستمر داخلی و خارجی. این فشار اقتصادی، توان حکومت را برای جلب رضایت قبایل از طریق تأمین هزینه‌ها و پرداخت‌های مورد نیاز آنان و نیز تأمین مخارج نیروهای نظامی کاهش داد و در نتیجه، یکی از مهم‌ترین پایه‌های مادی استمرار حکومت را تضعیف کرد.

جمع‌بندی نهایی

این پژوهش فرضیه خود مبنی بر تأثیرگذاری همزمان ناامنی، شورش‌های قبیله‌ای، درگیری‌های مذهبی و ضعف مدیریت را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که این عوامل در قالب رابطه‌ای علی و زنجیروار عمل می‌کردند. ضعف ساختار سیاسی، به بی‌ثباتی و تشدید منازعات داخلی دامن زد؛ این بی‌ثباتی، فرصت ظرفیت لازم برای مدیریت فرهنگی و اقتصادی را از حاکمان گرفت؛ و بحران‌های فرهنگی و اقتصادی نیز به نوبه خود، ساختار سیاسی را بیش از پیش تضعیف کردند.

در نهایت، حکومت آل رسی در یمن نه بایک چالش منفرد، بلکه در برابر چرخه‌ای معیوب از بحران‌های متداخل مواجه بود؛ چرخه‌ای که به تدریج مشروعیت، کارآمدی و توان بقای حکومت را تحلیل برد و زمینه را برای ورود به دوره‌ای از ضعف و انحطاط در نیمه قرن پنجم هجری فراهم ساخت.

منابع

- ابن ابی الرجال، احمد صالح (۱۴۲۵). مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزیدیه، صعه، عبدالرقيب مطهر محمد حجر.
- ابن حزم، علی بن محمد (۱۴۰۳). جمهرة انساب العرب، بیروت، عبدالسلام محمد هارون.

- ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (۱۴۰۸). دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر، تحقیق خلیل شحادة، بیروت، دارالفکر.
- ابن فند، محمد بن علی بن یونس الزحیف (۱۴۲۳). مآثر الأبرار فی تفصیل مجملات جواهر الاخبار، عمان، عبدالسلام عباس وجیه و خالد قاسم محمد متوکل.
- ابن محمد، یحیی بن حسین بن قاسم (۱۹۳۶). انباء الزمن فی تاریخ الیمن، تصحیح محمد عبدالله ماضی، برلین، مكتبة الثقافية الدينية.
- ابن مطهر، احمد بن سلیمان المتوکل علی الله (۱۴۲۴). حقائق المعرفة فی علم الکلام، صنعاء، مؤسسة الإمام زید بن علی الثقافية.
- ابن مطهر، احمد بن سلیمان المتوکل علی الله (۲۰۰۲). الحکمة الدریة و الدلالة النوریة، الصراع الفکری فی الیمن بین الزیدیة و المطرفیة، قاهره، عین للدراسات و البحوث الانسانیة و الاجتماعیة.
- تامر، عارف (بی‌تا). الامامة فی الاسلام، بیروت، دارالکاتب العربی.
- الحداد، محمد یحیی (بی‌تا). تاریخ الیمن السیاسی، صنعاء، منشورات المدنیة صنعاء.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۸۱). سلسله‌های اسلامی جدید، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- حسنی، ابوالعباس احمد بن ابراهیم بن الحسن (۱۴۲۳). المصابیح، تحقیق: عبدالله حوثی، صنعاء، مؤسسة الإمام زید بن علی الثقافية.
- حمادی، محمد بن مالک بن ابی الفضایل الیمانی (۱۹۵۵). کشف اسرار الباطنیة و اخبار القرامطه، تحقیق محمد زاهد کوثری، قاهره، مكتبة الخانجی.
- حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۹۷۹). معجم البلدان، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- خضیری احمد، حسن (۱۳۹۱). دولت زیدیة در یمن، ترجمه احمد بادکوبه هزاوه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ربعی، مفرح بن احمد (۱۴۱۳). سیرة الأمیرین الجلیلین الفاضلین القاسم و محمد بن جعفر بن الإمام القاسم بن علی العیانی، بیروت، دار المنتخب العربی.

- زباره، محمد بن محمد بن يحيى الحسنى اليمنى الصنعانى (١٣٧٦). أئمة اليمن، بى جا، الناصرية.
- زباره، محمد بن محمد بن يحيى الحسنى اليمنى الصنعانى (١٤١٩). خلاصة المتون فى انباء و نبلاء اليمن الميمون، ج ١، صنعاء، مركز التراث اليمنى.
- زيد، على محمد (١٩٩٧). تيارات معتزلة اليمن فى القرن السادس الهجرى، صنعاء، مركز الفرنسى للدراسات اليمنية.
- زيد، على بن الحسين (١٤١٢). تثبيت الوصيه، صنعاء، دارالتراث اليمنى.
- الزين، محمد خليل (بى تا). تاريخ الفرق الاسلاميه، بيروت، مؤسسة الاعلمى للمطبوعات.
- شرفى، احمد بن محمد (١٤١١). شرح الأساس الكبير، تحقيق احمد عارف، صنعاء، دارالحكمه اليمانيه.
- شماحى، قاضى عبدالله بن عبد الوهاب مجاهد (بى تا). اليمن الانسان و الحضاره، بى جا، بى نا.
- شهاري، ابراهيم بن قاسم بن مويده الله (١٤٢١). طبقات الزيديه الكبرى، تحقيق عبدالسلام بن عباس وجيه، صنعاء، مؤسسة الامام زيد بن على الثقافيه.
- العرشى، حسين بن احمد (١٤٢٤). بلوغ المرام فى شرح مسك الختام فى من تولى ملك اليمن من ملك و امام، صنعاء، مكتبة الثقافيه الدينيه.
- علوى، على بن محمد عبيد الله عباسى (١٤٠١). سيرة الهادى الى الحق، تحقيق سهيل زكار، بيروت، دارالفكر.
- العنسى، احمد بن سليمان بن محمد (١٤٢٤). حقائق المعرفة فى علم الكلام، تصحيح حسن بن يحيى يوسفى، صنعاء، مؤسسة الامام زيد الثقافيه.
- عيانى، حسين بن قاسم (١٤٢٤). المعجز، تحقيق سيد عبدالله حنفى، قاهره، الافاق العربيه.
- الفقى، عصام الدين عبد الرؤوف (١٤١٤). اليمن فى ظل الاسلام، قاهره، دارالفكر العربى.
- قاضى نعمان، محمد (١٣٨٣). دعائم الاسلام و ذكر الحلال و الحرام و القضايا و الاحكام، تحقيق آصف بن على اصغر فيضى، قاهره، دارالمعارف.
- ماضى، محمد عبدالله (١٩٥٠). دولة اليمن الزيديه، قاهره، مجله تاريخى، ج ٣، ش ١.
- محلى، حميد بن احمد (١٤٢٣). الحدائق الوردية فى مناقب الائمة الزيديه، صنعاء، مكتبة بدر.

مطاع، احمد بن احمد بن محمد (۱۴۰۷). تاریخ اليمن الإسلامي، تحقیق عبدالله حبشی، بیروت، منشورات المدینه.

مقحفی، ابراهیم احمد (۱۴۲۲). معجم البلدان و القبائل اليمنية، بیروت، مجد.

مقحفی، ابراهیم احمد (۱۹۸۵). معجم المَـدَن والقبائل اليمنية، صنعاء، منشورات دارالحکمة.

مقدسی، محمد بن احمد شمس الدین (۱۹۰۶). احسن التقاسیم، کوشش لیدن دخویه، بی جا، بی نا.

منصور بالله، عبدالله بن حمزه (۱۴۲۲). مجموع رسائل الإمام المنصور بالله عبدالله بن حمزه، تحقیق عبدالسلام بن عباس وجیه، صنعاء، مؤسسة الإمام زيد بن علی الثقافية.

هارونی، ابوطالب یحیی بن حسین (ناطق بالحق) (۱۳۸۷). الافادة فی تاریخ الائمة السادة، تحقیق محمد کاظم رحمتی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

همدانی، حسن بن احمد بن یعقوب (۱۹۶۳). الاکلیل من اخبار اليمن و انساب حمیر، تحقیق محمد اکوع حوالی، صنعاء وزارة الثقافة و السياحة.

همدانی، حسن بن احمد بن یعقوب (۱۹۸۵). الجوهرتین العتیقتین، محقق کریستوتول، چ ۳، صنعاء، بی نا.

همدانی، حسن بن احمد بن یعقوب (۱۹۸۹). صفة جزيرة العرب، بغداد، دارالشؤون الثقافية العامة.

یحیی بن حسین، قاسم بن محمد (۱۳۸۸). غاية الامانی فی اخبار القطر الیمانی، به کوشش سعید عبدالفتاح عاشور و محمد مصطفی زیاده، قاهره، بی نا.

یعقوبی، البلدان، بی تا، بی جا.

یمنی، عبدالباقی بن عبدالمجید (۱۴۰۸). بهجة الزمن فی تاریخ اليمن، تحقیق عبدالله محمد حبشی، محمد احمد سنبانی، صنعاء، دارالحکمة الیمانية.

